

**Een boek voor  
iedereen  
en niemand**  
Nietzsches  
*Zarathoestra*  
lezen

**Boom**

COLOFON 2024 De auteurs | Boom  
ISBN 978 90 2443 823 5  
NUR 730

*Ontwerp omslag en*

*boekverzorging*

Ingo Offermanns, Hamburg

*Op de omslag*

Alfred Kubin, details uit de grafische

map 'Wilde Tiere', Hyperionverlag

München, 1920

*Opmaak*

Peter Tychon, Wijchen

Niets uit deze uitgave mag worden  
vermenigvuldigd en/of openbaar  
gemaakt door middel van druk, foto-  
kopie, microfilm of op welke andere  
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

[www.boom.nl](http://www.boom.nl)

|     |    |                                                                                                                                                                                |
|-----|----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 7   |    | Voorwoord                                                                                                                                                                      |
| 9   |    | <b>Inleiding: ‘Een boek voor iedereen en niemand’</b><br>PAUL VAN TONGEREN                                                                                                     |
| 29  |    | <b>DEEL I</b><br><b>ACHTERGRONDEN</b>                                                                                                                                          |
| 31  | 1  | <b>‘Mijn levensredder: Zarathoestra, mijn zoon Zarathoestra! –’</b><br>De ontstaansgeschiedenis van <i>Aldus sprak Zarathoestra</i> in Nietzsches brieven<br>PAUL VAN TONGEREN |
| 57  | 2. | <b><i>Aldus sprak Zarathoestra</i>, maar waarom Zarathoestra?</b><br>GAILA PANDER                                                                                              |
| 79  |    | <b>DEEL II</b><br><b>ZARATHOESTRA IN DE BREEDTE:</b><br><b>GROTE LIJNEN EN THEMA’S</b>                                                                                         |
| 81  | 3  | <b>Een verhaal over Zarathoestra</b><br>Over de raamvertelling van <i>Aldus sprak Zarathoestra</i><br>PAUL VAN TONGEREN                                                        |
| 105 | 4  | <b>Muziek om te lezen</b><br><i>Aldus sprak Zarathoestra</i> als partituur van een symfonie<br>GAILA PANDER                                                                    |
| 127 | 5  | <b>Nietzsche, Zarathoestra en de vrouw</b><br>GAILA PANDER                                                                                                                     |

|     |                                                                                                              |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 153 | <b>6 De taal van de natuur in <i>Aldus sprak Zarathoestra</i></b><br>Blijf de aarde trouw I<br>HENK MANSCHOT |
| 169 | <b>DEEL III</b><br><b>ZARATHOESTRA IN DE DIEPTE: INTERPRETATIES VAN</b><br><b>GESELECTEERDE HOOFDSTUKKEN</b> |
| 171 | — ‘ <i>Van de schenkende deugd</i> ’ (ZA, boek I)                                                            |
| 177 | <b>7 De schenkende dynamiek van het leven</b><br>Blijf de aarde trouw II<br>HENK MANSCHOT                    |
| 193 | — ‘ <i>Van de beroemde wijzen</i> ’ (ZA, boek II)                                                            |
| 197 | <b>8 Zarathoestra’s wilde wijsheid</b><br>WOUTER VELDMAN                                                     |
| 227 | — ‘ <i>Van de verlossing</i> ’ (ZA, boek II)                                                                 |
| 233 | <b>9 Nietzsches bevrijding van het onomkeerbare verleden</b><br>JOHAN DE JONG                                |
| 261 | — ‘ <i>Het andere danslied</i> ’ (ZA, boek III)                                                              |
| 265 | <b>10 Van spreken naar zingen en dansen</b><br>PAUL VAN TONGEREN                                             |
| 289 | — ‘ <i>Het nachtwandelaarslied</i> ’ (ZA, boek IV)                                                           |
| 297 | <b>11 Een liefdesbetuiging aan de eeuwige lust</b><br>GERT-JAN VAN DER HEIDEN                                |
| 321 | Noten                                                                                                        |
| 331 | Bibliografie                                                                                                 |
| 336 | Over de auteurs                                                                                              |

# Voorwoord

De titel van dit boek is een vertaling van de ondertitel van Nietzsches *Aldus sprak Zarathoestra*. Met dit boek willen we een leeshulp bieden voor de lectuur van dat moeilijk te doorgronden werk.

7

De hier opgenomen teksten zijn de vrucht van een intensieve, maandelijks lectuur van *Aldus sprak Zarathoestra* aan de Radboud Universiteit in Nijmegen tussen 2018 en 2023. De auteurs namen allemaal deel aan die leesgroep, die voortkwam uit het onderzoeksproject ‘Nietzsche – Experiment en Nihilisme’, dat werd ontwikkeld op initiatief van de Stichting Laura in samenwerking met de faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit.

Met *Een boek voor iedereen en niemand* bieden we een inleiding tot en een leeswijzer bij de lectuur van Nietzsches *Zarathoestra*; voor wie het boek gelezen heeft maar niet heeft begrepen, of voor wie het wil gaan lezen en daarbij behoefte heeft aan enige oriëntatie. De bundel bestaat uit drie delen. Deel I belicht achtergronden van Nietzsches *Zarathoestra*: de ontstaansgeschiedenis en de biografische context van het boek en een uitleg van Nietzsches keuze voor de figuur van Zarathoestra als centraal personage. Deel II bevat interpretaties van grote lijnen en thema’s uit *Aldus sprak Zarathoestra* als geheel: over de verhalende lijn, over de symfonische structuur, over de rol van de vrouw en over de taal van de natuur in het boek. Deel III bevat interpretaties die de diepte ingaan door zich te richten op een specifiek hoofdstuk uit *Aldus sprak Zarathoestra* (dat steeds voorafgaand aan elke interpretatie integraal is opgenomen).

Met dit boek willen we laten zien dat Nietzsches *Zarathoestra* op veel verschillende manieren kan worden gelezen. Hoewel de teksten onderling uitvoerig zijn bediscussieerd, zijn de interpretatie en de visie die erin naar voren komen die van de betreffende auteur.

8 Ten behoeve van de leesbaarheid zijn alle verwijzingen, zowel die naar Nietzsches teksten als die naar de secundaire literatuur, opgenomen in eindnoten achter in deze bundel. Deze eindnoten bevatten alleen bibliografische informatie en zijn uitsluitend bedoeld voor wie onze beweringen en citaten wil controleren of als uitgangspunt wil nemen voor eigen onderzoek. Wie ze overslaat mist inhoudelijk niets. Een volledige lijst van alle literatuur waarnaar verwezen wordt, van (de gebruikte afkortingen van) Nietzsches eigen werken, en een selectie van behulpzame handboeken is te vinden in de bibliografie.

Johan de Jong en Paul van Tongeren

# Inleiding

## ‘Een boek voor iedereen en niemand’

PAUL VAN TONGEREN

*Aldus sprak Zarathoestra* is zonder twijfel Nietzsches meest gelezen, maar waarschijnlijk ook zijn minst begrepen boek. Zelf beschouwde hij het als zijn hoogtepunt. Hij noemde het een symfonie, een heilig boek, een vijfde evangelie en zelfs het grootste geschenk aan de mensheid tot nu toe. Het boek tart de grenzen tussen genres, disciplines en stijlen. Alleen al daarom is het een onuitputtelijk rijke, maar ook een ondoorgrondelijke, moeilijke tekst.

9

In dit inleidende hoofdstuk ga ik in op de volgende kwesties: waarom *Aldus sprak Zarathoestra* een uitzonderlijke plek inneemt in Nietzsches oeuvre (1); de onzekerheid of *Zarathoestra* uit drie of vier delen bestaat (2); de status van het boek tussen tragedie en parodie (3) en de vraag hoe een dergelijke tekst geïnterpreteerd kan worden (4); de thema's die men doorgaans als de centrale 'leer' van het werk aanduidt – te weten: 'übermensch', 'eeuwige wederkeer', 'wil tot macht' en de 'dood van God' – en waarom men moet vermijden de tekst tot dergelijke leerstukken te reduceren (5); en tot slot ga ik kort in op de receptie en invloed van *Aldus sprak Zarathoestra*, in de filosofie en vooral ook daarbuiten (6).

### 1. Een uitzonderlijk boek

In het leven van Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) kunnen we – grofweg – vier periodes onderscheiden. In de eerste 25 jaar is hij een bijzonder en getalenteerd kind, een veelbelovende leerling en een briljante student. Daarna volgen drie periodes

van ongeveer 10 jaar. Van 1869 tot 1879 is hij hoogleraar klassieke filologie in Bazel maar maakt hij tegelijkertijd in publicaties (*De geboorte van de tragedie* en vier *Oneigentijdse beschouwingen*) duidelijk dat hij eigenlijk een filosofische cultuurcriticus wil zijn. Of zoals hij zelf schrijft: een ‘arts van de cultuur’, waarbij die arts vooral een diagnosticus is. Zelf is hij in die tijd in toenemende mate patiënt: hij lijdt aan heftige migraineaanvallen die hem uiteindelijk noodzaken zijn positie op te geven. Van 1879 tot 1889 leidt hij als stateloze en ambteloze denker een zwervend bestaan in het Zwitserse hooggebergte of aan de Franse of Italiaanse Rivièra, waar hij, steeds voor korte duur, verblijft in kleine pensionkamertjes. Hij wandelt elke dag urenlang en noteert onderweg gedachten die hij vervolgens redigeert, ordent en verzamelt in een tiental boeken. De laatste periode begint in januari 1889, als hij in waanzin vervalt en zijn geest steeds meer verdwijnt, totdat uiteindelijk ook zijn lichaam het begeeft, in augustus van het jaar 1900. Van deze vier periodes is de derde duidelijk de belangrijkste: in die tien jaar komen de werken tot stand die Nietzsche een niet meer weg te denken plaats hebben bezorgd in de Europese filosofie en literatuur. En dat in een onwaarschijnlijk hoog tempo, zeker als we zijn zwervend bestaan van die periode in aanmerking nemen.

In deze belangrijke derde periode kunnen we – opnieuw grofweg – nog een nadere verdeling maken. In de eerste vier jaar, van 1878 tot halverwege 1882, publiceert Nietzsche vijf boeken: *Menselijk, al te menselijk* (1878), *Gemengde meningen en spreuken* (1879), *De wandelaar en zijn schaduw* (1880), *Morgenrood* (1881) en *De vrolijke wetenschap* (1882). Het zijn boeken die bestaan uit honderden aforismen: meestal korte, prikkelende observaties en gedachten over allerlei verschillende onderwerpen uit de vier gebieden die hij onderscheidt in de cultuur die hij wil diagnosticeren: de kennis, de moraal, de religie en de kunst. Tijdens de laatste vier jaar (van de tweede helft van 1885 tot begin 1889) zien we eenzelfde productiviteit: naast nieuwe en meer of minder uitgebreide edities van eerder verschenen werken publiceert hij vier nieuwe boeken – *Voorbij goed en kwaad* (1886), *De genealogie van de moraal* (1887), *Het geval Wagner* (1888) en *Afgodenschemering* (1888) – en maakt hij nog vier andere gereed voor publicatie

(*De antichrist, Ecce homo, Dionysos-dithyramben* en *Nietzsche contra Wagner*). Tussen die twee uiterst productieve periodes staan de drie jaren (van eind 1882 tot halverwege 1885) waarin slechts één boek tot stand komt: *Aldus sprak Zarathoestra*.

Het bijzondere karakter van dat laatstgenoemde boek blijkt, behalve uit dit overzicht van het oeuvre, op vele manieren. Na de jaren waarin het tot stand kwam, publiceert Nietzsche, zoals gezegd, eerst nieuwe edities van de meeste van zijn eerder verschenen werken. Voor elk van die nieuwe edities (waarbij *Gemengde meningen en spreuken* en *De wandelaar en zijn schaduw* worden samengevoegd tot een tweede band van *Menselijk, al te menselijk*) schrijft hij een uitgebreid nieuw voorwoord, en aan *De vrolijke wetenschap*, het laatste boek van vóór de *Zarathoestra*, voegt hij ook een verzameling gedichten en een compleet vijfde deel toe. Dat toegevoegde vijfde deel begint met een terugblik op wat hij in de eerste editie van dat boek en in zijn eerdere aforistische werk gedaan had.<sup>1</sup> Ook de voorwoorden bij de nieuwe uitgaven van die eerdere boeken vormen een soort tussentijdse autobiografie van de denker.<sup>2</sup> Wie ze achter elkaar leest, ziet dat Nietzsche in een terugblik als het ware zijn vroegere werk verzamelt als stappen in een ontwikkeling, die – minstens voorlopig – is uitgemond in *Aldus sprak Zarathoestra*. In een brief aan Heinrich Köselitz suggereert hij reeds na afsluiting van het eerste deel van de *Zarathoestra* dat het vroegere werk gelezen kan worden als een commentaar bij dit boek: ‘ik heb het commentaar eerder geschreven dan de tekst’.<sup>3</sup>

*Aldus sprak Zarathoestra* is anders van stijl en van vocabulaire dan al Nietzsches andere geschriften. Terwijl Nietzsche in zijn andere boeken zelf aan het woord is, voert hij hier de figuur Zarathoestra op als degene die spreekt. Het boek vertelt het verhaal over deze Zarathoestra, hoe die het volk onderricht, leerlingen om zich heen verzamelt en weer verlaat, zich bezint op zijn taak, en uiteindelijk een groep ‘hogere mensen’ bij zich uitnodigt, maar ook deze weer verlaat. Waar de andere boeken uit Nietzsches productieve periode vooral bestaan uit aforismen die slechts in betrekkelijke mate geordend worden in verschillende hoofdstukken, lijkt de *Zarathoestra* een doorlopend verhaal te bieden over die figuur aan wie het boek zijn naam ontleent.

Bij nauwkeuriger lezing blijkt dat doorlopende verhaal overigens minder eenduidig dan de term doet vermoeden. Niet alleen bevat het merkwaardige wendingen, maar bovendien is de vertelling eerst en vooral het raamwerk van een lange reeks redevoeringen, gesprekken en liederen, die elk voor zich de lezer voor een lastige opgave, zo niet voor raadsels plaatsen. Redevoeringen en gesprekken blijken vaak te bestaan uit lange reeksen van aforismen; niet alleen in de liederen is de taal zwaar van beelden, metaforen, metonymieën, ellipsen (weglatingen), aposiopeses (verzwijgingen) en andere stijlfiguren die de tekst meervoudig gelaagd maken. De makers van het *Nietzsche Wörterbuch* merken op dat voor een aanzienlijk aantal woorden uit Nietzsches woordenschat bovendien geldt dat ze alleen in de *Zarathoestra* voorkomen, of juist alleen niet in dat boek. Nietzsche hanteert er een heel eigen vocabulaire.<sup>4</sup>

Maar het duidelijkst wordt het bijzondere karakter van dit boek misschien wel aangegeven door de wijze waarop Nietzsche er zelf over schrijft. In brieven noemt hij het boek ‘een heilig boek’, een ‘vijfde evangelie’ of ‘een afgrond van toekomst’; het zal de geschiedenis van de mensheid in twee helften splitsen.<sup>5</sup> In zijn postuum verschenen autobiografie, *Ecce homo*, laat hij er geen twijfel over bestaan dat zijn *Zarathoestra* van een andere orde is dan alle andere boeken, zijn eigen overige boeken inbegrepen. Het krijgt van al zijn boeken die hij daar bespreekt verreweg de meeste aandacht. Niet alleen verwijst hij ernaar in elk hoofdstuk van die autobiografie en wijdt hij er meer pagina’s aan dan aan al zijn andere boeken, maar ook voorziet hij het van de meest uitzonderlijke kwalificaties: het is ‘het grootste geschenk aan de mensheid tot nu toe’, het is ‘het hoogste’ en ‘het diepste’, ‘iets onvergelijkbaars’, ‘een onuitputtelijke bron, waarin geen emmer afdaalt zonder vol van goud en goedheid omhoog te komen’, een ‘dithyrambe’ ‘duizend mijlen verheven boven alles wat tot nu toe poëzie heette’, een boek voor de interpretatie waarvan wellicht ooit ‘leerstoelen zullen worden opgericht’; als iemand ‘zes zinnen uit dat boek verstaan, dat wil zeggen *ervaren* heeft, verheft hem dat hoger dan “moderne” mensen ooit kunnen reiken’.<sup>6</sup>

## 2. Een compositie in drie of vier delen

Spreekt over *Aldus sprach Zarathoestra* als over 'één boek' is overigens niet helemaal vanzelfsprekend. Niet alleen worden de vier delen ervan in eerste instantie afzonderlijk gepubliceerd, maar bovendien is het de vraag in hoeverre van 'vier delen' gesproken kan worden.

Voor een blik op de biografische achtergronden van de ontstaansgeschiedenis van het boek verwijs ik naar hoofdstuk 1. Hier kan alvast het volgende worden vastgesteld:<sup>7</sup> in mei 1883 publiceert Nietzsche een klein boek onder de titel *Also sprach Zarathustra*, met als ondertitel 'Ein Buch für Alle und Keinen'. Pas nadat dat boek verschenen is, besluit Nietzsche tot een vervolg. In september 1883 verschijnt dan opnieuw een boek, met dezelfde titel en ondertitel, maar nu met de toevoeging dat het om het tweede deel gaat. Met terugwerkende kracht wordt het eerdere boek tot deel I en de voorrede daarvan tot voorrede voor het hele boek. Als vervolgens in april 1884 het derde deel verschijnt, beschouwt Nietzsche het boek als klaar. Niettemin schrijft hij nog een 'vierde en laatste deel' dat in april 1885 verschijnt, zij het bij een andere uitgever en in een zeer kleine oplage die de auteur zelf onder vrienden en bekenden verdeelt – en deels overigens ook weer terugvraagt.

Tijdens Nietzsches leven verschijnen vervolgens verschillende edities van het volledige werk, maar de enige die door de auteur zelf verzorgd wordt, is een editie 'in drie delen'. Deze verschijnt in 1887 bij dezelfde uitgever als die eerder het 'vierde en laatste deel' had gepubliceerd. In januari 1889 verdwijnt Nietzsche in de waanzin. De eerste 'doorgepagineerde' editie van *Also sprach Zarathustra* in vier delen verschijnt pas in 1892 (1893 volgens het colofon in de uitgave) en wordt voorbereid door Heinrich Köselitz, een vriend van Nietzsche die hem sinds de voorbereiding van het boek *Morgenröde* steeds geholpen heeft met het drukklaar maken van zijn teksten en de correctie van de drukproeven. Köselitz kende Nietzsche en zijn werk dus tamelijk goed, maar werkte inmiddels voor het 'Nietzsche-Archiv'. Dat was de organisatie waarin Nietzsches zus, Elisabeth, haar niet altijd betrouwbare regie voerde over de nalatenschap van haar broer.

Hoewel de zeer vele edities van het boek die sinds die editie van 1893 zijn verschenen, allemaal een boek in vier delen presenteren, moeten we vaststellen dat het in Nietzsches eigen vorm slechts uit drie delen bestaat. Het vierde deel heeft hij weliswaar geschreven en – zij het op beperkte wijze – gepubliceerd, maar ook als hij in zijn laatste autobiografie over zijn *Zarathoestra* schrijft, heeft hij het duidelijk over een boek in drie delen.<sup>8</sup> De inhoud van het vierde deel noemt hij enkel impliciet op een andere plek in zijn *Ecce homo*, zonder het als onderdeel van *Aldus sprak Zarathoestra* te beschouwen.<sup>9</sup>

14

Daarmee is een van de twistpunten gegeven in de zeer uitgebreide interpretatiegeschiedenis van de *Zarathoestra*: bestaat het uit drie of uit vier delen? In verschillende hoofdstukken van dit boek zal blijken dat het antwoord op die vraag een belangrijke rol speelt in de interpretatie van de structuur van het boek.

Het boek is ingewikkeld genoeg om de vraag naar de structuur ervan relevant te maken. En alleen al de ontstaansgeschiedenis, met wisselende plannen voor het geheel, doet vermoeden dat ook die structuur niet eenduidig is. Er zijn verschillende manieren om de vraag te beantwoorden.

Men kan zich laten leiden door wat Nietzsche er zelf over zegt. Hij vergelijkt verschillende keren zijn boek met een symfonie. Gaila Pander legt in hoofdstuk 4 uit hoe de structuur van de klassieke symfonie, en met name die van de Negende van Beethoven, inderdaad als leidraad voor Nietzsche heeft gefungeerd. Ook Graham Parkes, die een van de recentste Engelse vertalingen van Nietzsches boek verzorgde,<sup>10</sup> schreef over de symfonische structuur ervan.<sup>11</sup> In zijn vertaling probeert hij daarom recht te doen aan de muzikaliteit van de tekst, en adviseert hij de lezer om het boek hardop te lezen.

### 3. Verhaal, tragedie, parodie

*Aldus sprak Zarathoestra* is ook een verhaal, of althans vervat in een raamvertelling. In hoofdstuk 3 van dit boek probeer ik de lijn van het verhaal te reconstrueren. Enerzijds maakt zo'n reconstructie iets duidelijk over wat er gebeurt tussen begin en einde van Zarathoestra's optreden, maar tegelijk levert ook die

poging weer vragen op. Het boek begint met de aankondiging van ‘Zarathoestra’s ondergang’, maar als er in het op drie na laatste hoofdstuk staat ‘Aldus – *eindigt* Zarathoestra’s ondergang’, volgen er – afgezien van het vierde deel – ook in deel III nog drie hoofdstukken. Er ligt een groot, uitdagend en interessant domein aan interpretatiemogelijkheden tussen de narratieve lijn of het narratieve kader van het boek enerzijds, en de argumentatieve structuur waarmee de filosofische inhoud ervan wordt ontwikkeld anderzijds. Ik noem slechts enkele voorbeelden.

Het verhaal kan gelezen worden als een *bildungsroman*. Dat lijkt bevestigd te worden door het eerste hoofdstuk van het eerste deel. Dat hoofdstuk, ‘Van de drie gedaanteverwisselingen’, lijkt bovendien al een articulatie te geven van de vorming die moet worden doorgemaakt: zoals ‘de geest’ volgens dat hoofdstuk, zo moet Zarathoestra wellicht ook zelf de stadia van ‘kameel’ en ‘leeuw’ doormaken om uiteindelijk ‘kind’ te kunnen worden. Sommige auteurs lezen het boek inderdaad als een uitwerking van dit schema van het eerste hoofdstuk.<sup>12</sup> Waarbij het nog de vraag blijft of Zarathoestra die ontwikkeling inderdaad volledig doormaakt of slechts gedeeltelijk. In ieder geval vestigt dit ontwikkelingsperspectief de aandacht op het gegeven dat Zarathoestra inderdaad in de loop van het verhaal ontdekt dat hij nog moet worden wie (of wat) hij is. Hij is een leraar die ontdekt dat hij ook zelf nog de leerling moet worden van wat hij onderricht. Niet alleen moet hij het juiste publiek zoeken, en de juiste toon vinden voor het publiek dat hij aantreft, maar ook moet hij regelmatig terug in zijn eenzaamheid om zich te bezinnen op, en zich te confronteren met de (of een) kern van de boodschap die hij meende te brengen. Dat suggereert dat wat hij aan het begin verkondigt wellicht nog niet datgene is waar het in zijn ‘leer’ (als daar al sprake van is, zie paragraaf 5 hierna) eigenlijk om gaat.

In de tijd dat Nietzsche werkt aan zijn *Zarathoestra* maakt hij ook schetsen voor een drama over dat personage.<sup>13</sup> Als hij aan het eind van de eerste editie van *De vrolijke wetenschap*, het laatste boek dat hij publiceert voorafgaand aan de *Zarathoestra*, de eerste paragraaf van dat volgende boek al opneemt, geeft

hij het als titel: 'Incipit tragoedia' ('de tragedie begint').<sup>14</sup> Wie zich herinnert dat Nietzsche in zijn eerste boekpublicatie, *De geboorte van de tragedie*, vooral schreef over de dood van dat grote kunstwerk uit wat volgens hem de hoogtijdagen waren van de Griekse cultuur, en over het verlangen naar een hergeboorte van die tragedie, kan op de gedachte komen dat *Aldus sprak Zarathoestra* zijn poging daartoe is. Wat hij destijds – maar vergeefs – verwachtte van Wagner, zou hij dan in dit boek zelf hebben geprobeerd. Dan zouden we het verhaal dus moeten lezen als een tragedie, en er zijn 'theorie over de tragedie' op moeten toepassen. De tragedie is volgens Nietzsche – veel te kort samengevat – een apollinische verbeelding die gedragen wordt door een dionysische roes, en die maakt dat het menselijk bestaan in de zinloze en chaotische werkelijkheid toch op esthetische wijze gerechtvaardigd wordt. Dat gebeurt volgens Nietzsche niet door een moreel vormende *katharsis* (zoals Aristoteles stelde in zijn tragedie-interpretatie), maar door de overbrenging van een *pathos*.<sup>15</sup>

Dat *pathos* herkende Nietzsche ook en vooral in de filosofen uit dat 'tragische tijdperk van de Grieken'. Daarover schreef hij een – overigens door hemzelf niet gepubliceerde – tekst in dezelfde tijd als waarin hij aan zijn boek over de tragedie werkte.<sup>16</sup> Als we *Zarathoestra* moeten zien als iemand die spreekt zoals volgens Nietzsche figuren als Thales, Herakleitos en andere voorplatoonse denkers spraken – dat wil zeggen als denkers die eerder als de persoonlijke belichaming van een waarheidsclaim indruk maakten, dan dat ze argumenten ontwikkelden en in discussie traden –, dan heeft dat consequenties voor de manier waarop we Nietzsches boek moeten lezen. 'Wie schrijft in bloed en spreken, wil niet worden gelezen maar uit het hoofd geleerd'.<sup>17</sup>

Nadat hij het werk aan de *Zarathoestra* heeft afgesloten, publiceert Nietzsche een nieuwe editie van *De vrolijke wetenschap*, met toevoeging van onder andere een nieuw voorwoord. Aan het eind van de eerste paragraaf daarvan komt hij terug op het 'Incipit tragoedia' aan het eind van de eerste editie van het boek. Maar hij waarschuwt dat zich (daarmee?) iets anders aankondigt: 'Iets wat op een uitbundige manier kwalijk en boosaardig

is [...]: incipit *parodia*'.<sup>18</sup> Er is zeker iets te zeggen voor de interpretatie van *Aldus sprak Zarathoestra* als een parodie. Zo wordt bijvoorbeeld het evangelie geregeld geparodieerd, zowel in de stijl (vergelijk bijvoorbeeld de stijl van de vierde paragraaf van 'Zarathoestra's voorrede' met die van de zaligspreekings in Matteüs 5) als in de inhoud (Zarathoestra begint zijn 'openbare leven' tien jaar later dan 'de Hebreëer Jezus', die daardoor niet zou hebben 'geleerd te leven en de aarde lief te hebben – en daarbij het lachen!'<sup>19</sup>). Maar niet alleen de Bijbel wordt geparodieerd, hetzelfde geldt voor allerlei figuren uit de wereld van religie ('de achterwereldlingen'), politiek ('de nieuwe afgod'), wetenschap en filosofie (de wereld van 'lezen en schrijven') en allerlei publieke figuren ('de vliegen der markt'). In het vierde deel van de *Zarathoestra* zijn in de zogenaamde 'hogere mensen' parodieën van bekende personen (onder wie Wagner, Schopenhauer en Socrates) te herkennen. Volgens sommige interpreten is het hele vierde deel te beschouwen als Nietzsches parodie op (de eerste drie delen van) zijn eigen boek.<sup>20</sup> Hans-Georg Gadamer noemt het hele boek 'een lange opeenvolging van veelsoortige parodieën'.<sup>21</sup> Misschien kunnen we zelfs zeggen dat de wijze waarop deze leraar Zarathoestra optreedt, een parodie maakt van Nietzsches filosofische theorieën over übermensch, wil tot macht en eeuwige wederkeer ...

17

Het zal duidelijk zijn dat Nietzsches *Zarathoestra* niet in één interpretatie te vangen is, en dat filosofische en literatuurwetenschappelijke benaderingen gecombineerd moeten worden om er vat op te krijgen. Behalve een verhaal is het ook een verzameling van allerlei soorten teksten: proza en poëzie, redevoeringen, gesprekken, eenzame overpeinzingen, dromen, raadsels en liederen of gedichten.

Veel van de redevoeringen zijn opgebouwd uit verzen die even goed als aforismen opgenomen hadden kunnen worden in de andere boeken van Nietzsche. En zonder twijfel heeft hij ook met zijn *Zarathoestra* een filosofische pretentie gehad. Maar meer dan in zijn andere boeken presenteert Nietzsche zich hier ook als dichter. De lezer herkent de manier waarop een (literaire) kunstenaar werkt: het is niet alleen, misschien zelfs niet primair, de logica van het denken die de voortgang bepaalt,

maar minstens deels ook de logica van beelden en van klanken. Een beeld roept een volgend beeld op, een klank vraagt om een weerklank. Wie dit associatieve spel van klanken en beelden over het hoofd ziet, doet geen recht aan de tekst, maar wie daardoor niet met de gedachten van de auteur in gesprek komt en alleen de vorm geniet (of juist verafschuwt – ook dat komt voor), laat de tekst evenmin tot zijn recht komen.

Afgezien van die dubbele gedaante van dichter en denker, is Nietzsche ook de erudiete geleerde en cultuurdrager wiens enorme culturele bagage voortdurend meeklinkt. Het boek zit overvol met allusies op de Bijbel, zowel het Oude Testament (met name de boeken Prediker en Psalmen) als het Nieuwe (zowel de evangelieën als Apocalyps), maar ook op andere geschriften, zowel uit de boeddhistische traditie als uit de westerse filosofie (met name Plato, Schopenhauer), de eigentijdse wetenschap (bijvoorbeeld Darwin of darwinistische auteurs), en de literaire traditie (vooral de Duitse – Hölderlin, Goethe, Gottfried Keller en anderen – maar ook andere schrijvers, zoals Emerson). Bovendien is het boek geschreven in een taal die ook de eigentijdse Duitse lezers op een zekere afstand plaatste, ook al zal het Duits uit Luthers Bijbelvertaling hun vertrouwdder hebben geklonken dan ons. Hoe interpreteren we zo'n boek?

#### 4. Verschillende interpretaties

Het kortste antwoord op de vraag hoe we zo'n boek als de *Zarathoestra* moeten interpreteren, is misschien dit: op veel verschillende manieren. Het boek zit vol pretenties en allusies, is gelaagd als een palimpsest en doorgecomponeerd als een symfonie, en zou tegelijk als door een 'openbaring' volstrekt 'onvrijwillig' tot stand gekomen zijn, zoals Nietzsche schrijft in *Ecce homo*.<sup>22</sup>

Wie meent dat de interpretatie van een tekst moet proberen de bedoeling van de auteur te reconstrueren, ontdekt dat dat in dit geval nog problematischer is dan vanuit hermeneutisch perspectief altijd al geldt. Nietzsches eigen uitleg van het boek vinden we immers weer in teksten die ook zelf weer interpretatie behoeven. Dat blijkt bijvoorbeeld in het uitvoerige en uitbun-

dige hoofdstuk in *Ecce homo* dat hij wijdt aan zijn *Zarathoestra*, maar waarin hij vooral uitweidt over het geïnspireerde karakter en de epochale betekenis ervan. Het hoofdstuk eindigt op de manier waarop een componist ooit antwoordde op de vraag wat hij bedoeld had met zijn compositie: hij speelde het nog een keer. Nietzsche eindigt zijn hoofdstuk over de *Zarathoestra* met paginalange citaten uit het boek.

De bedoeling van de auteur is bovendien niet meer dan een mogelijke interpretatie van de betekenis van de tekst. Een tekst heeft zich geëmancipeerd van zijn auteur. Die kan vervolgens zelf een van de lezers van zijn tekst worden en participeren in het gesprek van interpretaties, maar hij kan het verloop van dat gesprek niet beheersen, en evenmin de uitkomst ervan bepalen.<sup>23</sup>

19

Dat lijkt bevestigd te worden op een andere plaats in zijn oeuvre waar Nietzsche zelf een interpretatie geeft van een tekst uit zijn *Zarathoestra*. Ik doel op het slot van het voorwoord bij *De genealogie van de moraal*. Die tekst eindigt met een aanwijzing voor de manier waarop Nietzsche zegt gelezen te willen worden. Hij schrijft daar dat hij met het derde essay van zijn *Genealogie* een voorbeeld heeft gegeven van wat hij 'uitleg' noemt, dat wil zeggen: 'van een kunst van de interpretatie'. Dat essay – een tekst van ongeveer zeventig pagina's lang – zou namelijk de 'uitleg' of het 'commentaar' zijn bij het aforisme dat eraan voorafgaat.<sup>24</sup> Er is onder Nietzsche-kenners discussie over wat Nietzsche bedoelt met dat ene aforisme. Het zou kunnen slaan op de eerste paragraaf van het essay, dat een soort samenvatting vooraf lijkt te zijn. Maar er is veel voor te zeggen om het motto dat aan het essay voorafgaat als zodanig te identificeren. En dat is nu juist een tekst uit *Aldus sprak Zarathoestra*, uit het hoofdstuk 'Van lezen en schrijven' in deel I: 'Moedig, onbekommerd, spottend en gewelddadig — zo wil ons de wijsheid: ze is een vrouw en heeft altijd enkel een krijger lief.'<sup>25</sup> Wat kunnen we hieruit opmaken voor de door Nietzsche vereiste 'kunst van de interpretatie'?

Ten eerste wijst Nietzsche erop dat 'lezen' altijd 'interpreteren' impliceert. Een tekst is nog niet gelezen als hij alleen maar 'afgelezen' ('abgelesen') is. Pas met de uitleg of interpretatie begint het eigenlijke lezen. Ten tweede presenteert Nietzsche

die 'uitleg' als een 'commentaar'; 'uitleggen' betekent dus 'in gesprek gaan' – met de tekst en met andere lezers van die tekst. Vervolgens blijkt een tekst van ongeveer zeventig bladzijden nodig te zijn voor de 'uitleg' van een enkel aforisme van nauwelijks twee regels lang. Uitleggen is blijkbaar geen eenvoudige gelegenheid. Maar tot slot en vooral: in dat essay van zeventig bladzijden lang wordt de tekst waarvan het de uitleg zou zijn nergens geciteerd of zelfs maar op een of andere manier 'besproken'. De verklaring is, denk ik, deze: in het essay *gebeurt* datgene wat het motto zegt dat 'wij' moeten doen: moedig, onbekommerd, spottend en gewelddadig omgaan met de tekst. Uitleggen is in praktijk brengen, en die praktijk is een soort van gevecht.

Een gevecht impliceert op z'n minst verschillende partijen. Interpretatie bestaat onvermijdelijk in veelvoud. Deze bundel laat daarom uitdrukkelijk verschillende auteurs aan het woord, met uiteenlopende interpretaties. Elke interpretatie brengt eigen aspecten van de betekenis van het boek aan het licht, ook al proberen deze auteurs minder 'onbekommerd' en 'gewelddadig' te zijn dan Nietzsche suggereert. Sommige interpretaties laten zich leiden door een van de thematische lijnen die in de *Zarathoestra* kunnen worden onderscheiden. Henk Manschot geeft in hoofdstuk 6 van deze bundel een mooi voorbeeld door 'de taal van de natuur' of 'het register van de aarde' als leidraad te nemen voor een ecologische interpretatie van het boek. In verschillende van de interpretaties in deel III van deze bundel staat een andere belangrijke thematiek uit de *Zarathoestra* centraal, die aan de hand van het register van de tijd kan worden verzameld: de verleden tijd en hoe we van de last daarvan bevrijd kunnen worden (hoofdstuk 9), de eeuwigheid en hoe die zich verhoudt tot de tijdelijkheid (hoofdstuk 10), en de betekenis van de 'herhaling', die zowel in de vorm als in de inhoud van de tekst een rol speelt (hoofdstuk 11).

Onvermijdelijk zullen bij verschillende interpretaties verschillende 'vooroordelen' of 'vormen van voorverstaan' een rol spelen. Ziet men Nietzsche als onderdeel van de filosofische canon, of juist als 'tegendenker'; is men vooral geïnteresseerd in kosmologische, ethische, antropologische, politieke of metafy-